

KUTSAL ŞEYLERİN MATERYAL EKONOMİSİ: HELAL TIBBİ TÜKETİM

Deniz PARLAK*

Öz: Bilginin üretimi bakımından din ve tıp örtüşmez görünmektedir, hatta bu mücadeleler kadim bir meseledir. İnsan bedenini bilme biçimleri konusunda ayrışmalarına rağmen, kimi zaman birlikte simgesel bir siyaset üzerine uzlaşabilmektedirler. Bu bağlamda son on beş yılda dünyada hızlıca gelişen helal tıp piyasası, tıbbın ve dinin ayrışmasındaki dönüşüme güncel ve verimli bir örnektir. Bu çalışma, helal tıp piyasasına konu olan materyallerin üretim-tüketiminin toplumsal iktidar ilişkilerinin ve tıbbi kategorilerin bir yansıması olup, olmadığını incelemektedir. Bu tartışmayı materyal kültürün beden ve toplumsal iktidar ilişkileri eksenindeki kuramsal dayanakları ve Türkiye’de helal piyasasındaki aktörlerin söylem ve eylemlerini ortaya koyarak tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: beden, materyal, tüketim, helal tıp

The Material Economy of Sacred Things: Halal Medical Consumption

Abstract: Religion and medicine are not seem to overlap regarding production of knowledge, in addition, this challenge of them is an archaic matter. Even though religion and medicine separate concerning the viewpoint on body, sometimes they comprise on a symbolic politics. In this context, during the last fifteen years, “the halal medicine market” that developed rapidly worldwide is a current and fruitful example for the transformation of in the separation of medicine and religion. This study examines whether production and consumption of materials which are in the halal medicine market is a reflection of social power relations and medical categories or not. It aims to debate with revealing theoretical sources which exist in the context of body and social power relations of material culture, and actors’ discourses and activities in the Turkey halal market.

Key words: body, material, consumption, halal medicine

Geçtiğimiz 25-27 Kasım 2017 tarihlerinde İstanbul Lütfü Kırdar Kongre Merkezi’nde gerçekleştirilen Dünya Helal Zirvesi (World Halal Summit) elli yedisi İslam İşbirliği Teşkilatı’ndan olmak üzere, toplam seksen ülkenin temsilcilerinin katıldığı, Türkiye’nin Cumhurbaşkanı düzeyinde temsil edildiği bir toplantıydı. Thomson Reuters ve DinarStandard’ın hazırladığı Küresel İslami Ekonomi Raporu 2016/17’ye göre (2016: 24-5) helal üretim,¹ İslami finans, Helal Gıda, Helal Turizm, Helal Kimya ve Ecza, Helal Tıp ve Helal Kozmetik alanlarını kapsayan yaklaşık 3.9 trilyon dolarlık pazar payına sahiptir. Bu pazar payında 2016 yılı verilerine göre 1.17 trilyon dolarlık yeri olan helal gıda sektörünün 2021’de 1.19 trilyon dolar, 390 milyar dolar olan helal tıp ve kozmetik sektörününse 400 milyar doları aşması beklenmektedir. Türkiye ise gerek bir önceki dönem İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC)’nin merkezi İstanbul’da bulunan helal sertifikasyon kurumu İslam Ülkeleri Standartları ve Metroloji Enstitüsü (SMIIC)’nin başkanlığını yaparak, gerekse 2011’den beri Türk Standartları Enstitüsü’nün ulusal helal sertifikası vermeye başlaması ve son olarak 02.10.2017’de

Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren idari ve mali özerkliğe sahip, özel bütçeli Helal Akreditasyon Kurumunun (HAK) kurulması için kanun tasarısının düzenlenmesiyle, şu anda %5 olan pazar payını artırmak için hızla girişimlerde bulunmaktadır. Şüphesiz ki, küresel dünya piyasasında tüketim nesnesine dönüşen “helal”, İslam’ın dini vecibelerinden olmanın çok ötesinde bir anlamı içermektedir. Kutsallığından arındırılmış dinin tüketim nesnesinde cisimleşmesinin yanı sıra, ürettiği bilginin bugünün devletli modern toplumlarında kapsadığı alan ve yaşadığı dönüşüm gözle görülür boyuttadır.

Arapça terminolojide İslami emirlere uygun olarak “izin verilen”, “meşru” olarak tanımlanan *helal* kılınanların Müslümanlarca kabulü, aynı zamanda ahiret ve cennet vaadi için bedenin terbiye edilmesini de gerektirir. Bu anlamıyla dini vecibe olarak helal olan nesneyle kurulan ilişki modern anlamda beden terbiyesinden ziyade aşkınlık halinin gerekliliğidir. Dinin aşkın bir öğretilde bedenle kurduğu ilişki ile bilimsel ya da tıbbi olanın kurduğu ilişki taban tabana zıttır. Bu ayrışma, bedene içkin kılınan

*Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi ve European University Viadrina

Geliş Tarihi / Received : 14.12.2017

Kabul Tarihi / Accepted : 26.01.2018

materyaller ekseninde de yaşanır. Ne var ki, günümüz Türkiye'sinde İslam'ın kutsal beden imgesine içkin helal/haram emrini şeyleştiren helal damgası, bilimsel düzlemde de karşılığını bulmakta helal ilaç, helal aşı talepleri Bakanlık, doktorlar, kimi sağlık uzmanları ve hastalar tarafından dile getirilmektedir. Bir tüketim nesnesinde din ile bilimin bilgiyi bilme biçimlerindeki ve bedenle kurdukları ilişki-deki kadim farklılığın belirsizleşmesi dini ve bilimsel temsilin gitgide ortak imgelerde buluştuğunu ortaya koymaktadır.

Bu makale, tüketim kültürünün bireysel bir talep değil, toplumsal bir temsil olduğu kabulünden hareket eder. Ayrıca, bedene ilişkin her materyal hem beden algısının temsili hem de öğrenilmiş kültürün ve toplumsal iktidar ilişkilerinin temsildir. Bu makale, helal tıp ve kimya piyasasına konu olan materyallerin üretim-tüketiminin toplumsal ilişkilerin ve tıbbi kategorilerin bir yansıması olup olmadığını tartışacaktır. Bu tartışmayı materyal kültürün beden ve toplumsal iktidar ilişkileri eksenindeki kuramsal dayanakları ve Türkiye'de helal piyasasındaki aktörlerin söylem ve eylemlerini ortaya koyarak tartışmayı amaçlamaktadır.

Dini ve tıbbi açıdan helal ve makbul beden

Bedeni toplumsal ve tarihsel bir gerçeklik olarak analiz etmek, sabit ve mekanik biyolojik tahlilin ötesine geçer. Bedenin biyolojik varlığının kabulü, onu toplumsal ve tarihsel yaşantının etkisinden azade kılmaz. Mary Douglas'ın (1996: 69) meşhur "bedenin fiziksel doğasının toplumsal unsurlarca dönüştürüldüğü" tezi bu düzleme işaret etmektedir. Öyle ki, kişilerin beden imgesinin ailede öğrenildiği, sosyal çevreyle şekillendiği, medya aracılığıyla yansıtıldığı ve desteklendiği iddia edilir (Swami ve Tovée, 2007). Ancak bütün bu aşamalar bireye indirgendiğinde, çevrelendikleri bütün gözden kaçırılmaya mahkûmdur. Mircea Eliade'nin (1976) *kültürel moda* dediği; zayıf bir bedenün güzelliği, kaslı bir vücudun sportifliği, uzun boyun ve narin bir bedenün estetiği, sakat bir bedenün "özrü" öğrenilmiş bir kültürün beden imgesindeki yansımasıdır (Eliade, 1976). Bu açıdan kültürel olan salt gelenek, görenek, öğrenilmiş değerler değil, antropolojik bir bakışla bunların tümünü saran toplumun yaşayış biçiminin ta kendisidir (Bates, 1995). Dolayısıyla beden imgesi, bireysel kimliğin oluşumuna kaynaklık eden sosyal ilişkilerin ve toplumsal yaşantının bütününde şekillenir. Bireyi niteleyen sınıf, yaş, cinsiyet, dinsel aidiyet gibi unsurlar bedene kazınır (Attfield, 2000). Bedeni şekillendiren bu zincir içinde din ayrılmaz bir parçadır.

Bedenle temas etmeyen hiçbir din yoktur. Ritüellerin sergilenmesi, giyilen kıyafetler, dinen uygun olan davranışlar, temas edilmesi uygun görülen nesnelere dini aidiyetin bedendeki temsildir. Dini deneyimler, beden deneyimlerinden ayıramadığı gibi, hiçbir dini unsur yoktur ki bedene işlenmiş olsun (Cave ve Norris, 2012). Kitabı dinlerin içerisinde en detaylı yaptırımları bulunan din de İslamiyet'tir. Ku'ran'da toplumsal kuralların yanı sıra, günlük hayatı baştan sona kuşatan buyruklar sıralanmıştır. Helal ve makbul bir bedene ancak dini buyrukların yerine getirilmesiyle kavuşulacaktır.

Ku'ran engin sembolik anlatıları barındırmasına rağmen, makbul gördükleri konusunda oldukça net ifadeler içerir. Beden terbiyesine yönelik sayısız düzenleme olmasına karşın, Ku'ran'a göre "helal bir beden" öncelikle haramla temas etmekten kaçınılmalıdır. Helal ve haram olanı belirlemek yalnızca Allah'a mahsustur. *Tayyip* "hoşa giden beğenilen şeyler, yenilmesi helal olan yiyecekler, usulüne uygun olarak kesilmiş hayvanlar, verimli ve temiz toprak", buna karşın, "insanın hoşlanmadığı, iğrenç ve temiz olmayan şeyler" *habistir* (Okur, 2009). Habis olanı tüketmek ve temas etmek dini bir vecibenin doğrudan ihlalidir, Allah'ın emrine göre yalnızca "Kim açıklıktan daralır, günaha istekle yönelmeden bunlardan yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur" (5/3). Bakara Suresi'nde "Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin" (2/168) ve "Ey iman edenler! Eğer siz ancak Allah'a kulluk ediyorsanız, size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiyin ve Allah'a şükredin" (2/172) diye buyrulmaktadır. İyi ve temiz olmayan yalnızca domuz eti ve alkol değildir, Ku'ran hangi yiyeceğin nasıl elde edilmesine, etin nasıl kesileceğine kadar bu konuda çok detaylı buyruklar içermektedir. Maide Suresi bunu detayları aktarır (5/3): "Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen; boğulmuş, vurulmuş, yukardan düşmüş, boynuzlanmış, canavar yırtmış olup da canlı iken kesmedikleriniz; dikili taşlar (putlar) üzerine boğazlanan hayvanlar ve fal oklarıyla kısmet (şans) aramanız size haram kılındı. Bunların hepsi doğru yoldan çıkmaktır."³

İslam'ın helal beden buyruklarında olduğu gibi, dünya üzerindeki tüm dinler ilkeleri, buyrukları, kurumları ve ritüelleriyle bedenlerimizi şekillendirir (Haag ve Bauman, 2012). Dinlerde, adeta insan olmak çizilidir ve somutlaştırılır (Cave ve Norris, 2012). Fiji, Tongo ve Avusturalya'da yetişkinlerin yeme alışkanlıkları ve beden tahayyülleri üzerine yapılan kapsamlı bir araştırmada, bahsi

geçen ülkelerin hepsinde kilisenin bu konuda merkezi bir role sahip olduğu tespit edilmiştir (**McCabe ve ark., 2013**). Öte yandan, bu merkezi rol son otuz yıldır bilişsel bilimlerin ve nörobiyolojinin yeni akademik ve kamusal ilgi alanı haline gelmiş ve dinsel davranışların beden üzerindeki nörobiyolojik etkisi araştırılmaya başlanmıştır (**Schüler, 2012**). Bu ilginin tarihi esasında yüzyıllara uzanmaktadır.

Modern tıp, rüştünü ispat etmesine değin dinlerle sürekli karşılıklılık içinde olmuştur. İnsan bedeni ve hastalıkları Antik dönemden beri incelenme alanı olmasına rağmen, bu alan özellikle tek tanrılı dinlerin ve Helenistik dönemden devraldıkları ruh-beden ikiliğini uyarladıkları Tanrı'nın insanı ruh ve beden bütünlüğünde yarattığı tezinin yüzyıllarca etkisinde kalmıştır. Örneğin, Ortaçağ döneminde hastalık işlenen günahın cezası olarak görülür; dualar, kutsal yerleri ziyaret ve cinlerin çıkarılmasıyla iyileşeceği varsayılırdı veyahut delilik içine şeytan kaçmasıyla, salgın hastalıklarsa Tanrı'nın gazabıyla açıklanıyordu (**Russel, 1972**). Böylesi bir kavrayışta, bedenin fiziksel iştahı, anlık hastalığı ve cinsel haz isteği rasyonaliteden yoksunlukla ifade ediliyordu (**Battaglia, 2006**). Ancak dini bilginin tabu olarak kabul edilmekten çıktığı Aydınlanma dönemiyle birlikte, bu kez beden imgesi ruh-beden ikiliğinden arındırılmış adeta saat gibi işleyen bir mekanik rasyonaliteye konu olmuştur. Saat metaforu insan bedenini mekanik biyolojik ve fizyolojik bütünlüğüyle açıklayan tıbbın tahayyülüdür. Hristiyanlığın insanın kesilmesine ve kan akıtılmasına yönelik katı görüşleri nedeniyle, alan bulamayan anatominin bilimsel keşfi ve ardından gelişen fizyoloji bilimi insan bedenine bakışın sekülerleşmesine imkân tanımıştır (**Russel, 1972**).

"Modern bedenin doğuşu" (**Vigarello, 2008**) bedenin biyolojik unsurlarını öne çıkarırken, modernitenin ardındaki tarihsel bütünlüğü de kuşanır. Beden tarihinin hem öznesi hem de nesnesi konumunda olmasıyla toplumsal dokunun simgesi durumundadır. "Bir *tabula rasa* olmak bir yana, bedenlerimiz kültürel inşaların yerleridir", hatta "olayların kaydolma yeridir" (**Marcos, 2006; Foucault, 2004**). Bununla birlikte tıp hem ürettiği bilginin bizzat siyasetle içiçeliğinde hem de toplumsal olarak beden inşasında serimlenir. Tıp biliminin toplumsal olandan ayrışması mümkün olmadığı gibi, içerisinde yer aldığı toplumun kurucu unsurlarından olduğuna da dikkat etmek gerekir. Beden üzerindeki tasarrufu toplumsal dokuyla şekillenen tıp bilimi de din gibi kritik önemdedir. Makbul bir bedenin tasviri, üzerine kazınan bu unsurların simgelerinden oluşur ve

her bir simgesel düzlem o toplumun kültürel dokusuna ilişkin ipuçları taşır. Günümüzün tüketim toplumunda makbul ve helal bedenlere ilişkin talep ve arz tam da yaratılmak istenen "yeni" toplumun kurucu unsurlarının izlerini taşımaktadır.

Bir materyal kültür olarak helal tıbbi tüketim

Modern toplumda rüştünü ispatlayan tıp, beden ve yaşam üzerindeki söz söyleme hakkını dinden devralınmış bir mirasa borçludur ve hekimler de bu anlamda rehberdir. Üstelik kapitalizmin geline aşamasında bedeni çepeçevre saran toplumsal iktidar ilişkileri her kerede kendine temsil olanağı bulur: giyilen bir kıyafette, saç ve sakal şeklinde, takılan yüzükte, yenilen yemekte, içilen içeceklerde kullanılan ilaçta. Beden algısının nesnesi olan bu şeyler, "bedenin uzantısı ya da tamamlayıcısı veyahut [...] toplumsal bir bedenin sembolü olarak kendi içlerinde temsilcidirler" (**Meyer ve ark., 2010**). Bir yandan nesnelere düzenli biçimde diğer şeyleri sembolize etmekte kullanılır (**Geertz, 2010**). Öte yandan, bu materyal kültür4 "yalnızca toplumsal ilişkileri ve bilişsel kategorileri yansıtmakla kalmaz", aynı zamanda hem belirleyen hem de belirlenendir (**Renfrew, 1998**). Dant'ın belirttiği gibi "materyal kültür günlük hayatta nesnelere değerlerini ve kullanımlarını tanımlayan materyal nesnelere ilişkili olarak kültürel pratikleri ele almayı içerir." (**Dant, 1999**). Dahası, statik değildir aksine sürekli değişir; insan müdahalesiyle, üretimle, piyasayla, dağıtılmasıyla. Materyallerin kendine içkin tek başına bir anlamı yoktur, onlar insan elinde deşifre edildiği zaman önem kazanır ve anlaşılır (**McDanell, 1995**).

Nesnelere var oldukları ilişkiler içerisinde anlam kazanır. Dolayısıyla materyal kültürün şimdiki ve geçmişteki bağlamı ancak bu bütünlük içerisinde analiz edilebilir. Tarihsel bir olgu olan bedenin kendisi de materyal kültüre içkindir (**Sofaer, 2007**). Sözü ettiğimiz gibi beden birçok şeyle ilişkilidir fakat kültürel temsiller, ancak tüketim sırasında sembolize olur. Bu noktada Paterson'ın kışkırtıcı sorusu oldukça kullanışlıdır (2006): "Genel olarak bedenimizin bir önkoşul olduğunu varsayıyoruz, duyularımızı kullanarak bir şeyin tadını çıkarıyor ya da belli müzikten hoşlanıp hoşlanmadığımıza karar veriyoruz. Peki, tüm bu somutlaşmış hisler nasıl yüzen beyinlerimize girdiler, milyonlarca mil uzaktaki teknelerden mi?" Şüphesiz bu anlık senkronizasyon sürecinin belirleyenlerini uzaklarda aramaya gerek yok. Sözü ettiğimiz gibi algılanan nesneye dair ilkeler ve yargılar nesnenin tüketim anında ortaya çıkar. Bu kez de paralel biçimde, tüketim ediminin neyle şekillendiğini sorusu karşımızda durmaktadır.

Israrla vurguladığımız gibi, helal tıbbi tüketim üç bilinmeyenli denklem gibi helal+tıp+tüketim olgularını bir araya getirmiş salt bir nesneden ibaret değildir. Ancak, şeylerin anlam dünyasında edindiği yer toplumsal olarak değiştirilir ve yeniden üretilirken, tüketim ediminin de nasıl şekillendiği bu döngünün içerisindeki zincirdir. Tüketim edimi iktisadi akışı sağlarken, piyasa içerisinde anlam kazanan bireye de her tükettiği "şey"le bir "şey"e dönüştüğünü hatırlatmaktadır. Bu dönüşümde birey tüketici edimiyle neredeyse yeniden bir "üretim" gerçekleştirmektedir. "Merkezi, gürültücü ve göz alıcı olduğu kadar ussal ve yayılmacı olan bir üretim biçimi, "tüketim" olarak nitelendirilen başka bir üretim biçimiyle örtüşmüştür: Bu üretim, kurnazdır, dağınıktır; ancak, her yere sızar, sessizdir ve neredeyse görünmezdir, çünkü [...] kendini egemen ekonomik düzen tarafından dayatılan ürünleri *kullama biçimleriyle ortaya koyar*" (de Certeau, 2009). Ancak tüketim tartışmaları ekonomik bir ilişkinin parçası kılınmaktan öte artık bireysel kültür, yaşam stili, tüketim alışkanlıkları, statüye bağlı istekler çerçevesinde ilerlemektedir. Fakat tüketim veya tüketimcilik "yaşam stili ve tüketim etrafında şekillenmiş kültürler" (Norris, 2012) olarak nitelendiği sürece ihtiyaçlar ile istekler arasındaki ilişkiye, insanların mal ve hizmetlere erişimindeki eşitliğe gözlerini kapamaya mahkûmdur. Oysa iktisadi olan kültürel olandan ayrıştırılmaz ve ayrıştırılmış her iki kategori de esasında bütünsel bir ilişkinin unsurlarıdır. Jean Baudrillard'ın deyişiyle, tüketim salt nesneyle değil toplumla da kurulan ilişkinin aktif bir biçimi ve sistematik bir etkinlik halidir. Sınıfsal ayrımların ve farklılaşmanın inşa edildiği stratejik bir çözümlemenin nesnesi olabilecek tüketim olgusu, iktisadi bir olgu olmanın yanı sıra kültürel de bir olgudur. Bir ilacın helal olup olmadığını sorgulayan bir tüketici yalnızca dindarlığıyla talebini sunuyor gibi görünse de helal ilaç piyasasındaki ürünlerin satış fiyatları bu talebin ancak orta sınıf bir tüketici talebi olabileceğini de göstermektedir. Açıktır ki, modern devlet paradigmasının dinin bireysel olduğu iddiası tüketimin de bireysel tercihe ve alışkanlığa bağlı olduğu iddialarıyla beraber yürümektedir. Helal tüketim de salt dini duygularla çevrenmiş bir algının tüketim toplumundaki yansıması olarak düşünülmektedir. Buna şerh koymak gerekir: "Hiçbir ihtiyaç kendiliğinden tüketici tabanından doğmaz" (Baudrillard, 2002).

Tüketimin sosyolojik ve antropolojik yaklaşımlarına baktığımızda, 1980'lerin ortasından sonraki çalışmaların kitlesel üretimlerin toplumsal anlamlarını ve bireylerin materyalleri nasıl kendi toplumsal

kültürlerinde dönüştürdüklerini ve bunu sağlayan bileşenlerin neler olduğunu kavramak için yol gösterici olduklarını söyleyebiliriz (Appadurai, 1986; Miller, 1987; McCranken, 1990). Örneğin Miller (1987), "nesneleştirme (objectification)" kavramıyla spesifik bir kültürel bağlam içinde şekillendirilmiş nesnenin algılanışının, toplumsal farklılıkların günlük hayatta az ya da çok belirlenmiş doğasına işaret ettiğini vurgular. Tüketimin politik düsturuna bakıldığında ise günümüzdeki tüketim politikalarının;

(1) Kitle üretimine, tarımın endüstrileşmesine, potansiyel sağlık ve genetiği değiştirilmiş ürünlerin çevresel sonuçlarına karşı organik üretim, yerel üreticiyi destekleme gibi alternatif ekonomiler geliştirmeye çalıştığı

(2) Tüketici bilinci ve ilgisiyle analiz edildiği ya da

(3) Bireysel kimliklere bağlı olarak talep edildiğinin öne sürüldüğü tartışmalara rastlamaktayız (Daunton ve Hilton). Materyallerin ekonomik ve sosyal olarak istenebilirliği ve tercihleri tezi iktisadi artalanı çözümlenmeden havada kalmaktadır. Örneğin, alt sınıfların tüketiminin azlığına ahlaki bir sonuç olarak, az olanla yetinmek söylemleriyle göz yumulması, aynı anda orta ve üst sınıfların tüketimi müreffeh bir ekonomi yaratma aracı olarak teşvik edilmektedir. Öte yandan, tüketici ilgisi ise verili bir kategori değil "yaratılan"dır. Tüketiciyi tanımlayan çalışan ticari ve politik çıkarlar, bilgiyi şekillendiren uzmanların çeşitli alanlardaki söylemleri, şirketlerin ve devlet politikalarının pazarlama taktikleri ve elbette kitle iletişim araçları bu ilgiyi yaratan etkenler olarak sıralanabilir. Mark Paterson (2006:8), Marx'ın *Komünist Manifesto*'da kapitalizm bahsinde "kapitalizmin gösterişli özelliklerini, olağanüstü ve özgürleştirici dinamizmiyle birlikte tek bir düşünce içinde kavramak" deyişini tüketici kapitalizme odaklayarak yeni bir formülasyona varıyor: Tüketici kapitalizmi, büyük özgürlükler ve kendi kimliğini ve sosyal kimliği, bir grup içindeki kimliğimiz gibi önemli bir kültürel fenomeni ifade etme olanağı sağlar. Tıpkı helal gıda piyasasının nitelendiği ve bize aidiyet aşıl原因 tanımlamalar gibi: hijyenik, saf, sağlıklı, küresel, yalnızca Müslümanların değil herkesin ihtiyacı. Bir tüketim nesnesi olarak helal tüketimin sağlıklı, hijyenik diye nitelendirilmesi elbette tıp alanına da entegrasyonu kolaylaştırmıştır.

Helal tüketimin dayandığı "kutsal"ın somutlandığı düzlem toplumsal iktidar ilişkilerindeki materyal ekonomidir. "Din ve materyal sözcükleri tam anlamıyla gerçekleri birbirinden ayırır, şekil, anlam ve

değer bakımından birbirlerine karşı koyar ve bu ikili bir araya gelmez” (Droogan, 2013) kabul edilirken, helal tüketim bunun aksini gösterdi. “Kimlik piyasası”nın (Navaro-Yashin, 2002) bir nesnesi olarak sunulan ve esas hedef kitlesi Müslümanların çoğunlukta olmadığı toplumlardaki göçmen Müslümanlar olan helal piyasasının tüketicide karşılık bulması çoklu ilişkilerin sonucudur. Ne yalnızca göçmenlik ne de yalnızca dinin gereklerini sanayileşmiş toplumlarda da yerine getirememeye yaslanan kimlik politikası kutsal bir şeyin materyal bir ekonomide tüketim nesnesine dönüşmesini tek başlarına açıklar. Beden üzerindeki dini ve tıbbi tasarruf da hatırlandığında, üst kerte de devletin, İslam ve piyasa ile uyumluluğunun bir örneği olarak sağlık standartları ile dini standartları buluşturan bir köprüdür helal tıbbi tüketim. O büyük kutsal anlatının altında yeni kutsallıklar yaratılmaktadır.

Özetlemek gerekirse, küresel ölçekte kendine 4 trilyon dolar yer bulan helal piyasası; üreticiler, tüketiciler ve sertifika kurumları üçgeninde “yaratılan” bir meta değeri taşımaktadır. Helal kavramı kutsallığından öte saf, hijyenik, sağlıklı olmakla nitelenen yeni bir anlama kavuştu. Günümüzün yeni tüketim trendinin her şeyin en sağlıklı olanını tüketmek olduğu gözünde bulundurulursa, helal piyasasının sunduğu materyaller sağlıklı olmaya terfi edildikçe ürünlerin modern standartlara uygunluğu için bilim daha çok yardıma çağrılmaktadır. Bununla birlikte, “küresel ölçekte daha fazla helal üretimi arttıkça [...] bilimsel ilkeler üreticiler, tüccarlar ve tüketiciler için de zorunluluk haline gelmektedir” (Fischer, 2008).

Toparlamak gerekirse, bedeni biyolojik bir organizmaya indirgemekten ziyade bedenin bir toplumun yaşayış biçimi olarak kavradığımız kültürü içinde tarihsel olarak değişen konumunu ve buna bağlı olarak materyal kültürün içinde yer alan bir varlık oluşu üzerine odaklandık. Günümüzün tüketim dünyasında materyal ekonominin tam da üzerine kazındığı beden, bugünün “sağlıklı” izlerini helal tüketimin söylem ve pratikleriyle bulmaktadır. Bu pratik ve söylemsel kavrayış eşzamanlı biçimde “düzene” dâhil edilerek, bedene içkinleştirilir. Pasi Falk’ın (1994:7) bu yeni düzeni “tüketen beden” (*consuming body*) olarak nitelendirmesi helal tüketimle de doğrudan ilişkilendirilebilir: “ (Falk, 1994). [...] bedensellikten tüketime uzanan genel tema şu şekilde özetlenebilir: Birincisi, insanın bedensel varlığı toplumsal açıdan konunun anayasasının “modeli” olarak tematik hâle getirilir. Ve ikincisi, modern tüketim, kendiliğinden inşa edilmiş bir temel olarak

[...] sosyal ve kişisel boyutlarıyla düzene malzeme sunar.” Helal tıbbi tüketim de bedenin dini buyruk ve tıbbi ilkelerle kuşatılmak istendiği ve yaratılmak istenen tüketici eğilimi hem bedenin bir “model” olarak işlenişi hem de tüketimin kişisel sağlık ve sosyal gerekliliklerle şekillendirildiği bir örneği sunmaktadır. Tekrar etmek pahasına, helal tıbbi tüketimin aktörlerince yaratılan bir piyasanın arzına karşı kabulü sağlanan talebin kesiştiği bir materyal ekonomi alanı olduğu hatırlatılmalıdır.

Helal tıbbi tüketimin türkiye’deki aktörleri

Türkiye’nin görece geç dâhil olduğu helal piyasası sertifikasyon kurumları, üreticiler ve tüketiciler ekseninde ilerleyen bir döngüden oluşmaktadır. Dünya piyasasında ürün veya mekân sertifikası olarak ayrılan sertifikasyon sürecinde etkili olan kurumlar içerisinde Türkiye oldukça küçük bir paya sahiptir.5 Türkiye’de helal sertifika vermeye yetkili kurumların en eskisi 2005 yılında kurulan Gıda ve İhtiyaç Malzemeleri Denetleme ve Sertifikalandırma Araştırmaları Derneği (GİMDES)’dir. Ancak bu alanda ulusal düzeyde temsil hakkını 2011 yılında piyasaya giren Türk Standartları Enstitüsü (TSE) elinde tutmaktadır. Bu iki büyük kurum dışında Helal Denetim Merkezi (HEDEM), Helal Belgelendirme Derneği (Helal-Der) ve Dünya Helal Birliği de Türkiye piyasasında yer alan diğer sertifikasyon kurumlarıdır. Gıdadan temizliğe, tarımdan kozmetiğe, kimyadan temel ihtiyaç maddelerine kadar geniş yelpazede sertifikalandırma yapan bu kuruluşların en yeni gözdesi helal tıbbi tüketim ürünleridir. Bu makalenin kaleme alındığı günlerde Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın özel doktoru ve Sağlık Bilimleri Üniversitesi Rektörü olan Prof. Dr. Cevdet Erdöl’ün 6 helal ilaç ve tıbbi malzeme konusunda kendi alternatiflerimizi geliştirmemiz gerektiğinden söz etmesi de siyasal iktidarın bu girişimlerin hızlanmasını istediğine yönelik sembolik bir önem taşımaktadır (Erdöl, 2017).

Helal tıbbi tüketim; helal tıbbi cihaz (özellikle fizik tedavi alanında) helal aşı, helal ilaç, helal vitaminler, takviye gıdalar, helal kremler hatta helal seks ürünlerini kapsamaktadır. Bir ilacın ya da diğer tıbbi ürünlerin helalliği tartışmasının temel kaynağı jelatinle kaplı ilaçların ya da kıvam arttırıcı maddelerin ana maddesinin domuz derisi veya iliği olmasına dayanmaktadır. Bir protein ürünü olan jelatin pastacılıkta, yoğurtta, dondurmada, margarinde, salam ve sosis gibi et ürünlerinde, şekerleme ve tatlılarda, helvada, tahinde, pekmezde, meyve sularında kullanıldığı gibi krem, losyon ve şampuan gibi kozmetik ürünlerinde de kullanılmaktadır. Bu kadar geniş bir kullanım alanı olan jelatin, çok geniş ürün grafiğini

sertifikalandırma kurumlarının önüne sermektedir. Öte yandan, istihâle olarak anılan “hayvansal veya bitkisel bir ürünün bir halden başka bir hâle geçmesi”yle elde edilen ürünlerin ve kimyasal değişime uğrayan maddelerin ilaç sanayinde kullanımı da helal tıbbi tüketim tartışmasının konularından biridir. Renklendirici maddeler, kalsiyum karbonat, titanyum dioksit, sodyum benzoat, sülfür dioksit, tokoferoller ve alkol gibi maddelerin ilaç, kimya ve kozmetik sanayindeki kullanımları helal tıp piyasasının önemseydiği diğer bir alandır. Sertifika kurumları ve üreticilerin üstüne basa basa vurguladığı bu tartışma alanları hızla karşılığını bulmakta ve ilaç üretimlerinde helal üretim yapan firmalar listelenip tüketicilere sunulmaktadır. Hatta Birleşik Krallık menşeli Principle Healthcare ve Kanada menşeli Duchesnay gibi büyük ilaç şirketleri jelatinsiz ve İslami kurallara uymayan haram ve yasak kabul edilen diğer hayvanlardan elde edilen ürünlerin olmadığı helal vitaminler sattığını duyurmaktadır.⁷

Pazardaki payı küçük olan Türkiye'nin helal tıbbi tüketim taleplerinin helal sertifikalandırma kurumları tarafından görece yakın tarihlerde yüksek sesle dillendirilmeye başlanmasının toplumsal kültürün İslami sembollerle görülmemiş bir biçimde şekillendirilmeye çalışıldığı son on yılda ortaya çıkması tesadüf değildir. Geçtiğimiz mart ayında GİMDES öncülüğünde, AKP İstanbul Teşkilatı Sağlık Hizmetleri Komisyonu ve Ekonomi Komisyonu üyelerinin katıldığı Helal İlaç Çalıştayında Hüseyin Kâmi Büyükozer'in: “İnsanların sağlıkları üzerinden rant elde etmeye çalışanların, inanç değerlerimizde haram sayılan ürünleri kullanarak piyasaya sürdükleri ve hayati önemi bulunan ilaçların ve tıbbi ürünlerin alternatif üretim metotlarıyla ve ürün bilgilendirmesi yapılmadan kullanılması, gıda maddelerinde de aynı bakış açısından hareket edilmesi bir insanlık suçu ve ayıbidir. İnsanlık için, bu insanlık suçu ve ayıbına ‘dur’ denilmelidir” sözleri piyasada siyasal iktidara yaslanan kalkınma talebinin açığa vurulmasıdır (GİMDES, 2017). Bu talebi sık sık dile getiren Büyükozer Batı kaynaklı dev ilaç endüstrisinin Musevileri, vejeteryanları düşündüğü kadar Müslümanları düşünmediğini belirtirken, buna mahkûm kalmanın nedenini İslam ümmetinin yeteri kadar üretken olmamasına bağlamaktadır (Büyükozer, 2017).

Türkiye'nin helal pazarında GİMDES'in en büyük rakibi TSE'dir. TSE, GİMDES'ten farklı olarak dini duyarlılığa seslenmektense piyasanın gerçekliğini aktarıp, ticari kaygılara odaklanmaktadır. Ürünün helal olup olmadığıyla TSE'nin ilgilenmediğini söyleyen

eski Başkanı Hulusi Şentürk, bu konuda fetva verme yetkisinin işbirliğinde oldukları Diyanet İşleri Başkanlığı'nda olduğunu, kendilerinin sertifika verdikleri ürünlerin gıda güvenliğiyle ilgilendiklerini belirtmiştir (Şentürk, 2015). Şentürk'ün ardından 2015 yılında TSE Başkanlığına seçilen Sebahattin Korkmaz'ın seçildiği genel kurulun ardından yaptığı konuşmada: “Ben batının oluşturmuş olduğu standartların bir ruhu olmadığını düşünüyorum. İnşallah helal gıda ile başlayan ruhun, helal üretim ve yönetim sistemiyle tamamlanacağını düşünüyorum. Böyle bir standardı dünyaya tartışmaya açmak zorundayız ve inşallah böyle bir standardı gerçekleştirerek, böyle bir standardın çerçevesini oluşturarak en azından İslam dünyasında yeni bir yapı oluşturacağımızı düşünüyorum” sözleri TSE'nin bu ekonomik düzlemdeki bakış açısını yansıtmaktadır. Korkmaz'ın AKP Ankara İl Teşkilatı'nda Sosyal İşler Başkanı olarak görev yaptığı göz önüne alındığında son on beş yıllık AKP iktidarında her alanda ilmek ilmek işlenen, dini temeli vurgulanarak meşruiyeti aranan toplumsal dönüşümün “ulusal” bir kurumda söylemsel düzeyde nasıl örtüştüğü daha da berraklaşacaktır (Sözcü, 2015).

Siyasal iktidarın İslam'ın tüm sembollerini kuşanarak toplumsal iktidar ilişkilerinin bütününe nüfuz etmeyi amaçladığı dönüşümün yaratılmak istenen neslin bedenini teğet geçmesi mümkün değildir. İslam'ın insan bedenini çepeçevre saran buyrukları, kapitalist ekonominin yavuz bir unsuru olmaya çalışan Türkiye'nin siyasal iktidarı açısından bunu mümkün kılan bir düzlemi sunmaktadır. Sağlık alanındaki sayısız dönüşümün ve din ile tıbbın bilgiyi bilme biçimlerindeki farklılığını alaşağı eden helal piyasasının tıbbi tüketim alanı simgesel bir değer taşımaktadır. Simgelerle oluşturulan siyasetin ardında esasında tüm toplumsal iktidar ilişkilerini bulmak mümkündür ve helal piyasası oldukça zengin bir kaynak sunmaktadır. Simgeler bildiğimiz siyasetin sinik bir biçimi olmak şöyle dursun, bizzat siyasal eylemin parçasıdır. Fakat helal tüketimin sürekli olarak bireysel bir tüketimin konusu olduğu iddiası, bir Müslümanın helal ilaç araması onun imani bir meselesiyken, helal ilaç talep etmesinin onun en kutsal kişisel tüketici hakkı olduğu söylemleri bireysel özgürlük ilkelerine sıkıştırılmak istenen siyasetin bütünselliğini silikleştirir (GİMDES, 2017). Nitekim, dini imgeler özel alan ile kamusal alanda simgelerin yüklendiği anlam “farkı”nı en belirsizleştirenlerdir (Firth, 1973).

Afyonkarahisar Devlet Hastanesi Kalp Damar Cerrahisi Doç. Dr. İlker Alat'ın şifa verenin Allah olduğunu,

herhangi bir hastalık nedeniyle hemen harama sarılmaması, kendimizi haram olandan korumamız yönündeki açıklamaları günümüz Türkiye'sinde bir hekimin makbul beden tahayyülünü simgesel siyasete taşıdığı sözlerdir (**Radikal, 2013**). Öte yandan, Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Gıda Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Mehmet Akbulut'un bir panelde hazır gıdalardaki haram içeriklerin yetiştirdiğimiz çocuklarımıza bizler eliyle verilmesinin kabul edilemez olduğunu sözleri de aynı bağlama somut bir örnektir (**Milliyet, 2014**). Sembollerin mutlak bir tarihi yoktur ve her toplumsal fenomen gibi tarihsel olarak yer aldıkları ilişkiler dolayısıyla topluma nüfuz ederler; ancak, devletli ve kapitalist bir dünyaya doğan helal piyasası materyallerinin toplumsal iktidar ilişkileri içinde simgesel bir iktidarı da doğurdularını aşikârdır.

"Kültür ve tarih bilinci üzerinden hareket eden simgesel siyaset" sınıflı bir toplumda her sınıfın toplumsal iktidar ilişkilerinde edinmek istedikleri konumun da bizzat habercisidir (**Demirer, 2015**). Bu bağlamdan hareketle, helal ilaç için kollarını sıvayan gönüllü eczacıların Sağlık Bakanlığı'na başvuruda bulunması salt Müslüman hassasiyeti taşıyorsa, neden haram içerikli ilaç ve tıbbi malzemenin "Batı menşeli dev ilaç firmalarının bir oyunu olduğu", yerli firmalarla çalışmak gerektiği vurguladıkları sorusu ilgili eczacıların önüne bırakılmalıdır. Bu manevranın yaşandığı dinamik ortamda "siyasal iktidarın maddi temelleriyle sembolik boyutun nasıl ilişkilendiğini bilmek gerekir" (**Kertzner, 1988**).

2015 yılında Ankara 3. Tüketici Mahkemesi'ne Elevit Pronotal adlı ilacın içeriğinde domuz jelatini bulunduğu iddiasıyla ilacı üreten firma ve Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK) aleyhine 5000 TL manevi tazminat talebiyle dava açılması yaratılan simgesel siyasetin tüketici tabanında da karşılık bulunduğu somut göstergesidir. Bahsi geçen davada, davacı Türkiye'de muadil ilaç üreten firmalar varken, doktorların bu ilacı zorunluluk gibi hastalarına sunmalarını ve bunun TİTCK tarafından dikkate alınmamasını, aynı zamanda ilacı üreten firmanın yalnızca hastaların fiziksel sağlığını önemsiyorsa, ruhsal sağlığında gördüğü zararı da karşılamakla yükümlü olduğunu savunmaktadır (**DrTus, 2015**). Davacının yerli firmalara işaret eden savunması, geçtiğimiz günlerdeki Dünya Helal Zirvesi'nde Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi'nin helal standardını Müslüman ülkelerin belirlemesi gerektiği yönündeki konuşmasıyla aynı hedefte buluşmaktadır (**Gıda Hattı, 2017**). Son yıllarda bir pazarlama materyali olarak helal tüketimi analiz eden Türkiye'deki akademik

çalışmalarda, -henüz çok yeni bir alan olması dolayısıyla helal tıbbi tüketimi kapsamıyor- tüketicinin tüketim eğilimlerinin kişisel normlarıyla dolayısıyla dini hassasiyetleriyle belirlendiği ortaya konulmuştur (**Öztürk ve ark., 2015; Kızılkaya, 2017; Ergül-Sülün, 2014**). Sınırlı tüketici eğilimi araştırmalarının hepsinde anket sorularının online olarak yalnızca seçilmiş sahaya yönlendirilmesi sonuçların güvenilirliğini şüpheye düşürse de, hedeflenen dini hassasiyetli neoliberal tüketicinin oluşturulduğunu düşündürtecek boyutlara sahiptir.

Helal tıbbi tüketimin düşündükleri

Bu çalışmada, yaklaşık 1400 yıl önceki Ku'ran ayetlerine dayanan ve dinin bedeni sınırlandırdığı helal buyruklarının, bilimin bedeni kuşattığı modern toplum sonrasında bir ayrışmadan söz edilecekken; helalin markalaşan, üzerine damga vurulup tüketilebilir iktisadi bir materyale dönüşmesinin Türkiye'deki toplumsal iktidar ilişkilerinde simgesel bir buluşma kertesine tekabül ettiğinden söz edilmiştir. Bahsi geçen helal tıbbi tüketim olduğunda; iktidar ilişkilerinin serimlendiği bir düzlem olarak dinin, tüm toplumsallığı içinde bizzat bedenin inşasındaki rolüyle de tıbbın aynı havuzu dolduran iki musluk olduğu hatırdta tutulmalıdır.

Tüketim ediminin sürekli teşvik edildiği neoliberal dünyada helal piyasasının yükselişi şaşırtıcı olmasa ve salt potansiyel tüketici kitlesi olan Müslüman nüfusun yaklaşık iki milyarlık bir kitleyi oluşturduğu açık olsa da, piyasanın ana hedefi nüfusunun çoğunluğunun gayrimüslimlerden olduğu ülkelerde Müslümanların taleplerini karşılamaktır. Gerek uluslararası sertifika kurumlarının gerekse firmaların dikkat çektiği ve göçmen talebi olarak ifade ettiği helal üretimin Türkiye gibi nüfusunun çoğunluğunu Müslüman olduğunu deklare edenlerin oluşturduğu bir ülkede İslami buyruk olduğunun ve piyasanın "dış mihraklara" kaldığı söylemleri çok katmanlı simgesel siyaset mesajları içermektedir. Helal piyasasının tıbbi ve dini buluşturduğu helal tıbbi tüketimin, Türkiye'nin içinden geçtiği dönem itibarıyla hem AKP'nin neoliberal düzlemde kapitalist ekonomiye entegrasyonunda hem de dinin hükmünün kilitlere vurulduğu tıp alanının anahtarının kırıldığı bir saha olmasında etkili olduğu öne sürülebilir. Kürtajın yasaklanmasının tartışıldığı, imamların manevi sosyal hizmetçi olarak hasta bakımında görevlendirildiği, din psikologlarının cezaevinde manevi destek sunduğu, anne sütü alamayan bebeklerin ihtiyacının karşılanması için oluşturulan Anne Sütü Projesi'nin Sünni olmayan annelerin de süt bağışlayabileceği gerekçesiyle reddedildiği, sezaryenin cinayet

olduğunun konuşulduğu, İslami alternatif tıbbın tartışıldığı, Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği'nin yayımlandığı, kadavraya iç çamaşırı giydirildiği, bir çocuğu isminden dolayı tedavi etmeyi reddeden doktorların bulunduğu Türkiye dönemecinde şüphesiz ki helal tıbbi tüketim örülen iktidar sahasının simgesel unsurudur.

Toplumun bir materyalle kurduğu kültürel bağın, söz konusu toplumun tüm iktidar ilişkileriyle belirlendiği düzlemde, bir nesnenin helalliyini ya da haramlığını sorgulayan kişinin talebi de aynı belirlenim ilişkisinin konusudur. İncelenen helal tıbbi tüketimin, her ne kadar dini hassasiyet olarak sunulsa da sağlıklı ve dindar makbul bir beden talebinin de ötesinde, pazarlanabilir ve talep edilebilir iktisadi materyal olmasıyla da yatırım hamlesi olarak görüldüğü düşünülmektedir. Üstelik dört trilyon dolarlık pazar payına sahip bu alanda Türkiye'nin daha çok yer almasına yönelik söylem ve eylemler "yerli ve milli burjuvazi" yaratmanın da ayrı bir kapısı olarak görülmektedir.

Dipnotlar

1. Helal üretim İslami kurallara uygun olmayan herhangi bir materyali içermeyen, hazırlık-işlem- nakil sırasında İslami kurallara uygun hazırlanan ve bu süreçlerde uygun olmayan hiçbir materyalle temas etmeyen üretim olarak tanımlanmaktadır (CODEX, 1997: 1).
2. Helal Akreditasyon Kurumu (HAK), SMIIC bünyesinde kurulması planlanan akreditasyon kurumunun uzun süredir kurulamamış olması ve Türkiye'deki belgelendirme firmalarının pazarda daha aktif olmasını sağlamak nedeniyle Türkiye'nin doğrudan kendi akreditasyon kurumunu kurma çabasının bir sonucu olarak hızla hayata geçirilmiştir. HAK'ın kurulması hakkında görüş bildiren Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi, %80'i gayrimüslimlerin elinde bulunan helal piyasaının bir an önce Müslümanların kontrolüne geçirilmesi amacıyla olduklarını bildirmiştir (GazeteYolculuk, 19.11.2017). Kurumun Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanuna ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www2.tbmm.gov.tr/d26/1/1-0886.pdf> (Erişim tarihi 11.11.2017).
3. Bunlar dışında Ku'ran'da etin nasıl kesileceği, şoklama, deniz hayvanlarının habis olup olmaması, bitki kökenli gıdalar ve alkol konuları da düzenlenmiştir.
4. Sosyal bilimler alanında materyal kültür çeşitli analizlere konu olmuştur. Bir yandan kimliğin ve statünün simgesi (Veblen, Bourdieu), farklı kültürlerin eşdeğerliğinin bir aracı (Sahlins, Baudrillard, Douglas ve Isherwood), ritüelin unsurları (McCranken), kimliğin ve yaşam stiline taşıyıcısı (Featherstone, Lunt ve Livingstone), öte yandan da düşünceler ve bilgi olarak (Appadurai, Campbell) çözümlenmiştir.
5. Uluslararası alanda sertifika veren kurumların başında sözünü ettiğimiz gibi İslam Konferansı Teşkilatı (OIC) gelmektedir. Teşkilat altında oluşturulan İslam Ülkeleri Standardizasyon ve Metroloji Enstitüsü (SMIIC), bununla birlikte CODEX Alimentarius, International Halal Integrity Alliance (IHI), Islamic Chamber of Commerce and Industry (ICCI), World Halal

Council (WHC) uluslararası alanda sertifikalandırmaya yetkili kuruluşlardır. Ülkeler bazında bakıldığında ise; Amerika (Islamic Food and Nutrition Council of America/IFANCA, American Halal Association/AHA, American Halal Foundation), Avrupa (Halal Control), İngiltere (Halal Monitoring Committee, Halal Food Authority, Muslim Food Board), İsviçre (Halal Certification Services), Kanada (Islamic Society of North America), Güney Afrika (South Africa National Halal Authority/SANHA), Avustralya (Western Australia Halal Authority, Halal Australia), Malezya (Malesian Department of Islamic Development/JAKIM), Endonezya (Majelis Ulama Indonesia/MUI), Tayland (Halal Standart Institute of Thailand), Singapur (Majlis Ugama Islam Singapura/MUIS), Çin (Halal China), Filipinler (Islamic Dawah Council of the Philippines), Hindistan (Halal India) piyasaının en büyükleri olarak görülmektedir (Parlak, 2012).

6 Erdöl'ün "Helal olmayan katkı içeren ilaç ve tıbbi cihazların, Müslümanlarca tüketilmesi endişe verici olup, bu durum genlerimizi, geleneklerimizi, inancımızı tehdit etmektedir. Bu hayati meseleyi zaruret kavramıyla geçiştirmemeli ve bir an önce "helal ilaç-helal tıbbi malzeme" konusunda kendi alternatiflerimizi geliştirmeliyiz" sözlerinin Dünya Helal Zirvesi'nden bir gün önce sarf edilmesi de manidardır (Erdöl, 19.11.2017).

7. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.salaamgateway.com/en/companies/> (Erişim tarihi 25.10.2017); <http://halalfoodauthority.com/our-members/pharmaceutical> (Erişim tarihi 25.10.2017); [https:// halaltreatments.com/2014/11/06/halal-certification-companies-in-the-uk/](https://halaltreatments.com/2014/11/06/halal-certification-companies-in-the-uk/) (Erişim tarihi 25 Ekim 2017).

Kaynaklar

- Appadurai, A.** (ed.) (1986). *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Attfield, J.** (2000). *Wild Things: The Material Culture of Everyday Life*. Oxford&New York: Berg.p. 238
- Bates, D.** (1995). *Cultural Anthropology*. Boston: Allyn&Bacon.
- Battaglia, A.** (2006). *Helenistik Beden Kavrayışı ve Hristiyan Toplumsal Etiğindeki Miras, Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. İçinde: Marcos, S. (ed.), (çev.) Özbudun, S. Şafak, B., Çayla, İ. Ankara: Ütopya.
- Baudrillard, J.** (2002). *Tüketimin Tanımına Doğru. Mimarlık ve Tüketim*. İçinde: İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Büyükközer, H.K.** (2017). *Her ilaç helal değildir. Erişim adresi: <http://www.iha.com.tr/haber-buyukozker-her-ilac-helal-degildir-621581/>. Erişim tarihi:11.11.2017*
- Cave, D., Norris, R.S.** (2012). *Introduction, Religion and Body*. In: Cave D., Rebecca Norris S., (ed.), *Leiden&Boston: Brill*, 1-15.
- CODEX.** (1997). *General guidelines for use of the halal*. Erişim adresi: http://www.codexalimentarius.net/web/more_info.jsp?id_sta=352. Erişim tarihi:21.09.2017
- Dant, T.** (1999). *Material Culture in Social World: Values, Activities and Lifestyles*. Buckingham&Philadelphia: Open University Press.
- Daunton, M., Hilton. M.** (2001). *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America*. Oxford&New York: Berg
- de Certeau M.** (2009). *Gündelik Hayatın Keşfi-I*. (çev.) Arslan, Özcan. L. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Demirer, Y.** (2015). *Adalet ve Kalkınma Partisi'nde Kültür Üzerinden Siyaset: Bir Çerçeve Önerisi*. Marka, Takva, Tuğra içinde, (ed.) Kemal İnal, Ulaş Başar, Nuray Sancar, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

- Douglas, M.** (1996). *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. New York: Routledge.
- Droogan, J.** (2013). *Religion, Material Culture and Archaeology*. London&New Delhi&New York&Sydney: Bloomsbury Press.
- DrTus Web Sitesi.** (2015). Domuz Jelatinli elevelit mahkemelik oldu. Erişim adresi: <http://www.drtaus.com/forum/viewtopic.php?t=112113>. Erişim tarihi: 17.11.2017
- Eliade, M.** (1976). *Occultism, Witchcraft and Cultural Fashion*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Erdöl, C.** (2017). Helal İlaç ve Tıbbi Malzeme. Akşam Gazetesi, Erişim adresi: <http://www.aksam.com.tr/cevdet-erdol/yazarlar/helal-ilac-ve-tibbi-malzeme/haber-680564>. Erişim tarihi: 25.11.2017
- Ergül-Sülün, H.** (2014). *Industrialization of Religion in Halal Food Consumption*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Falk, P.** (1994). *The Consuming Body*. London: Sage Publication.
- Firth, R.** (1973). *Symbols: Public and Private*. London: George Allen and Unwin.
- Fischer, J.** (2008). Religion, science and markets: Modern halal production trade and consumption. *EMBO Reports*, 9(9):828-832.
- Foucault, M.** (2004). Nietzsche, Soybilim, Tarih. Felsefe Sahnesi. İçinde, (çev.) Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı.
- Gazete Yolculuk.** (19.11.2017). Helal pazarın %80'i Gayrimüslimlerin. Erişim adresi: <https://gazeteyolculuk.net/helal-pazarin-yuzde-80i-gayrimuslimlerin>. Erişim tarihi: 23.11.2017
- Geertz, A.W.** (2010). Brain, body and culture: A biocultural theory of religion. *Method & Theory in the Study of Religion*, 22(4):304-321.
- Gıda Hattı Web Sitesi.** (2017). Helal tüketim standardını Müslüman ülkeler belirlemeli. Erişim adresi: <https://www.gidahatti.com/helal-tuketimin-standardini-musluman-ulkeler-belirleme-li-89231/>. Erişim tarihi: 23.10.2017
- GİMDES.** (2017). Helal ilaç konusunda önemli bir adım atıldı. Erişim adresi: <http://www.gimdes.org/helal-ilac-konusunda-onemli-bir-adim-atildi.html>. Erişim tarihi: 28.10.2017
- Haag, W.J., Bauman, W.A.** (2012). De/Constructing Transcendence: The Emergence of Religious Bodies”, *Religion and Body*. In: Cave, D., Sachs Norris, R. (ed.), Leiden&Boston: Brill, 37-57.
- Kertzer, D.** (1988). *Ritual, Politics, and Power*. New Haven: Yale University Press.
- Kızılkaya, B.** (2017). Türkiye’de Helal Gıda Konusundaki Tüketici Eğilimlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Marcos, S.** (2006). *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. (çev.) Özbudun, S Şafak, B., Çayla, İ. Ankara: Ütopya.
- McCabe, M.P., Waqa, G., Dev, A., Cama T., Swinburn, B.A.** (2013). The role of cultural values and religion on views of body size and eating practices among adolescents from Fiji, Tonga, and Australia. *British Journal of Health Psychology*, 18(2): 383-394.
- McCracken, G.** (1990). “Diderot unities and the Diderot effect Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities. İçinde: McCracken G (ed.), Bloomington, In: Indiana University Press, 118-129.
- McDanell, C.** (1995). *Material Christianity: Religion and Populer Culter in America*. New Haven: Yale University Press.
- Meyer, B., Morgan, D., Paine, C., Plate, S. B.** (2010). The origin and mission of material religion. *Religion*, 40 (3), 207-211.
- Miller, D.** (1987). *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Basil Blackwell.
- Milliyet.** (2014). Doç. Dr. Mehmet Akbulut ‘Helal ve Sağlıklı Gıda, Doğal Beslenme Panelinde Konuştu. Erişim adresi: <http://www.milliyet.com.tr/doc-dr-mehmet-akbulut-helal-ve-saglikli-kayseri-yerelhaber-80797/>. Erişim tarihi: 22.11.2017
- Navaro-Yashin, Y.** (2002). *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton&Oxford: Princeton University Press.
- Norris, R. S.** (2012). Religion, Neuroscience and Emotion: Some Implications of Consumerism and Entertainment Culture. Religion and Body. In: Cave, D., Sachs Norris, R., (ed.), Leiden&Boston: Brill, 105-129.
- Okur, KH.** (2009). Kur’an ve Sünnete Göre Helal-Haram Gıdalar ve Kimyasal Değişim (İstihâle ve Tegayyür). VI. İslam Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslam Fıkhı Açısından Helâl Gıda Sempozyumu içinde: Ali Kaya ve diğerleri (ed.), Bursa: Emin Yayınları.
- Öztürk, A., Nart, S., Altunışık R.** (2015). Tüketicilerin helal tüketim davranışlarının belirleyicileri: Planlı davranış teorisi çerçevesinde bir araştırma. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 1(2):141-161.
- Parlak, D.** (2012). Kutsallıktan Arındırılmış Din: Helal Gıda’nın Ekonomi Politik Analizi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Paterson, M.** (2006). *Consumption and Everyday Life*. London: Routledge.
- Radikal.** (2013). İlaçlara da helal-haram uyarısı yazılsın. 09.07.2013. Erişim adresi: <http://www.radikal.com.tr/turkiye/ilaclara-da-helal-haram-uyarisi-yazilsin-1141036/>. Erişim tarihi: 18.10.2017
- Renfrew, C.** (1998). Mind and matter: Cognitive archaeology and external symbolic storage. *Cognition and Material Culture: The Archaeology of Symbolic Storage*. In: Renfrew C., Scarre, C. (ed.), Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Russell, B.** (1972). *Bilim ve Din*. (çev.) Usluata, A. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Schüller, S.** (2012). Synchronized Ritual Behavior: Religion, Cognition and the Dynamics of Embodiment. Religion and Body. In: Cave, D., Sachs, Norris, R. (ed.), Leiden&Boston: Brill, 81-105.
- Sofaer, J.** (2007). Introduction: Materiality and Identity. *Material Identities* içinde, (ed.) Sofaer, J. Oxford: Blackwell Press, 1-11.
- Sözcü.** (2015), TSE’ye Helal Başkan. Erişim adresi: <http://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/tseye-helal-baskan-829855>. Erişim tarihi: 26.10.2017
- Swami, V., Tovée, M.J.** (2007). The relative contribution of profile body shape and weight to judgements of women’s physical attractiveness in Britain and Malaysia. *Body Image*, 4: 391-396.
- Şentürk, H.** (29.08.2015). TSE Helal Standardı. Yapılan Röportaj, 29.08.2015
Erişim adresi: <http://arsiv.helalplatform.com/tse-helal-gida-standardi.html>. Erişim tarihi: 18.10.2017).
- Thomson Reuters, DinarStandards.** State of the Global Islamic Economy Report (2016/2017). Erişim adresi: <https://ceif.iba.edu.pk/pdf/ThomsonReuters-stateoftheGlobalIslamicEconomyReport201617.pdf>. Erişim tarihi: 03.09.2017
- Türkiye Büyük Millet Meclisi.** Helal Akreditasyon Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı. Erişim adresi: <http://www.tbmm.gov.tr/d26/1/1-0886.pdf>. Erişim tarihi: 15.10.2017
- Vigarello, G.** (2008). Giriş. İçinde: *Bedenin Tarihi 1*. (çev.). Özen S. İstanbul: YKY.